

РАДЯНСЬКА
ШКОЛА

5-6

Видавництво
„Радянська Школа“

1945

ладкові ознаки, визначення, суть і явище, мета й призначення, закон і т. ін. («Детский Мир», розділ VIII).

Наочне навчання, за Ушинським, є таким чином не окремий, відірваний від усього іншого навчання навчальний предмет і не простий спосіб вивчення навчальних предметів, а головний принцип, основа всього

навчання в школі. Відповідно до віку й характеру матеріалу наочне навчання змінюється, набирає різних форм, але його мета залишається тією самою: запобігти вербалізові і формалізові у навчанні, забезпечити створення в учнів повноцінних, конкретних, що правдиво відбивають дійсність, знань, і разом з цим розвивати мову й мислення дітей.

Доцент М. М. МИРОНОВ

Підручники К. Д. Ушинського

В літературній спадщині нашого великого вітчизняного педагога його підручники для пояснювального читання займають дуже важливе місце.

Роботі над створенням їх сам К. Д. Ушинський надавав величезного значення. Він писав: «Написати першу книгу після азбуки чи не найважче завдання в усій дидактиці» («Руководство к преподаванию по «Родному слову», стор. 50).

Так високо поставлене завдання дало й високі наслідки. Понад вісімдесят років минуло з того часу, як вийшли шкільні підручники Ушинського, а вони й досі є з методичного погляду неперевершеним зразком шкільної читанки. Вивчення їх набуло особливо актуального значення останнім часом, коли перед радянською початковою школою поставлено завдання запровадити пояснювальне читання як основний метод викладання в I—III класах. При здійсненні цього методу, як і при створенні для нього нових читанок (на які проводиться конкурс), треба якнайважливіше врахувати і використати цінний методичний досвід підручників Ушинського.

Вперше ці підручники вийшли в 60-х роках минулого століття: «Детский Мир» в 1861 р., а «Родное слово» в 1864 р. (книги I та II) і в 1870 р. (III книга).

Ці книги мали величезний успіх, якого ще ніколи не знала в Росії така література. Тоді як найкраща навчальна книга західно-європейської педагогічної літератури «*Observatus*» Коменського в перекладі на російську мову вийшла в Росії лише в 5 виданнях (1788 р. два видання, 1793 р., 1808 і 1822 р.), — «Детский Мир» в першому ж році після виходу (1861 р.) витримав три видання, а всього було 43 видання; «Родное Слово» витримало протягом п'ятидесяти років 146 видань і розійшлося в мільйонах примірників, — такого успіху не мала жодна навчальна книга в Росії; «Руководство к

преподаванию по «Родному Слову» теж витримало понад 25 видань — більше, ніж будь-яка методична література того часу.

Успіх цей пояснюється перш за все тим, що навчальні книжки Ушинського відповідали історично нарілій потребі — конкретно визначити зміст і обсяг початкового навчання і, подруге, тим, що зроблено це було з великою педагогічною майстерністю, свідомістю своєї мети, на високому літературно-художньому рівні.

Книжки Ушинського вийшли саме в той час, коли Росія вступила в період інтенсивного капіталістичного розвитку, — почав розгортатися буржуазно-демократичний рух, і вперше на весь зріст була поставлена проблема початкової народної освіти як необхідної ланки капіталістичного розвитку. На той час програма і методи роботи початкової школи були ще зовсім не розроблені. Схоластичне, майже середньовічне навчання, яке панувало в народній школі першої половини XIX сторіччя, вже зустрічало опору серед дворянських і буржуазних кіл. Убогий зміст цього навчання, з його переходом від навчання грамоти за методом «буквоскладальним» методом безпосередньо до читання церковних книг, з відірванням від живої мови формальним вивченням граматики — «вінця премудрості» тодішньої школи — вже не міг задовольнити навіть офіційні кола міністерства народної освіти.

В цій обстановці саме підручник для початкової школи — зразкова підручна книга для читання — був тим програмним документом, за яким з найбільшою чіткістю можна було визначити зміст, обсяг і методи початкової освіти. Підручник цей конкретно ставив і розгортав проблему початкової школи як специфічну педагогічну й методичну проблему.

Так розумів і Ушинський значення під-

ручка. Він не лише вважав, як ми бачимо, створення перших шкільних книг для читання найважчим і найвідповідальнішим завданням дидактики, а й надавав взагалі дуже великого значення підручникові як факторові навчально-виховного процесу. Він писав: «підручник — фундамент доброго викладання».

Небувалий успіх його шкільних книг для читання наочно довів, що він створив цей фундамент для доброго викладання в сучасній йому школі і подолав труднощі у розв'язанні найважчого завдання дидактики.

В чому Ушинський вбачав суть цього завдання і чому вважав його таким важким? Відповідь на ці питання знаходимо в тих вимогах, які він ставив перед шкільною книгою для читання.

Вимоги ці в основному полягають ось у чому:

1. Головною метою книги для читання є правильний розвиток у дитини мови («дара слова»), що є основою для вивчення рідної мови.

2. Ця мета здійснюється через наочне («предметне») навчання.

3. Одночасно книга для читання повинна давати дітям корисні їм відомості з основ наук і належне моральне виховання.

4. Матеріал книги піддається логічній обробці, що є основою розвитку мислення («розумова гімнастика»).

5. Книга дає учневі вправи, а також матеріал для повторення, тобто постійного відтворення того, що засвоєно, в дальшому процесі навчання.

Всього цього слід досягти разом, не відділяючи одне від одного. Як же здійснюються ці вимоги в шкільних книгах для читання Ушинського?

Для розвитку мови дитини він дає не абстрактні граматичні вправи, а конкретний матеріал навколишнього життя. Пізнання його розвиває мислення дитини, а розвиток мислення, за Ушинським, є необхідна передумова розвитку мови.

«Весь наш мислений процес, — пише Ушинський, — складається тільки з тих елементів, які ми сприйняли з зовнішнього світу». («Руководство к преподаванию по «Родному Слову», стор. 27).

Через те в своїх книжках для читання він дає найрізноманітніший матеріал з життя природи, суспільства, людської праці, побуту для збагачення знань дитини і розвитку її мови.

Важливим засобом розвитку мови в книгах Ушинського є групування цього матеріалу, його розташування і логічна обробка. Адже самого лише поширення знань дитини і збільшення запасу її уявлень для розвитку мови ще недостатньо. «Саме знання, — пише Ушинський, — передане уривчасто, без зв'язку з іншими знаннями дитини, не розвине ще в ній того духовного зерна, з

якого виростає слово. Уривчасте знання може зберігти дитина про запас, але воно тільки тоді буде їй корисним, коли, сполучившись у розумі її з багатьма іншими знаннями, створить поняття, ідею. Не саме знання, а поняття та ідеї, які розвиваються в розумі дитини, повинні становити головне завдання при розвитку в дітей дара слова, бо дар слова — органічний витвір ідеї.

Розвиток понять та ідей у розумі дитини, уміння користуватися цими поняттями, сполучати й розкладати їх і висловлювати увесь цей розумовий процес усно і на письмі, — ось що повинно становити головне завдання викладача, який бажає розвинути в дітей божественний дар слова». («Передмова до III видання «Детского Мира», стор. III).

В самій побудові своїх книг для читання Ушинський втілює — і з особливою силою підкреслив це в цитованій передмові до «Детского Мира» — своє розуміння наочності при навчанні мови. Це розуміння глибше, ніж було у його попередників, напр., у Коменського. Воно не обмежує поняття наочності розмовами за картинами. Саме зіставлення реальних уявлень і знань дитини, винесених нею з власного життєвого досвіду з тими, які вона дістає з книги, тлумачення їх у книжці, освітлення даних досвіду дитини новими поняттями та ідеями книги і насичення цих понять та ідей конкретним запасом живих вражень учня — ось у чому знаходить Ушинський розв'язання проблеми наочності у розвитку мови.

Тому так багато в його книжках звертань до читача, запитань, на які мусить дати відповідь учень, апеляції до життєвого досвіду дитини.

Шкільні читанки Ушинського дають нам з цього погляду неперевершений зразок глибокого і послідовного обґрунтування методичної розробки книги, виходячи з одного послідовно дотриманого принципу.

Таке розуміння наочності неминуче зумовило енциклопедичний характер змісту книг Ушинського. Він вважав, що книги для шкільного читання повинні дати учням певний багаж корисних відомостей з різних галузей знань.

В той же час Ушинський, уміщуючи ділові статті, вбачає в них ту користь, що вони «привчають дітей до простого й ясного висловлювання тих вражень, які даються їм правильним спостереженням навколишньої дійсності». («Руководство к преподаванию по «Родному Слову», стор. 75).

Такий принциповий підхід відбився в усьому доборі і розташуванні матеріалу читанок Ушинського. Цей матеріал зведено в єдину систему вправ для розвитку мислення та мови.

Після букваря перша книга «Родного Слова» вся складається з 38 таких вправ.

У кожній вправі — перелік різних речей чи явищ, об'єднаних в дві-три групи; назва групи дає поняття. Учневі пропонується самостійно визначити, до якої з груп належать перелічені після цього предмети, — таким чином поняття усталюється і удосконалюється здатність утворювати його. Деякі вправи допомагають учневі знаходити частини якогось цілого і ціле за частинами.

При цьому автор починає з найближчого оточення дитини: учбові речі та іграшки, меблі і посуд, страви і напої, свійські тварини і дикі звірі. Вправа № 4, наприклад, дає такі групи: одяг, взуття, білизна. Після переліку предметів, типових для кожної групи, дається завдання визначити, до якої групи належать: «сюртук, простыня, башмаки, тетрадь» (навмисно даються й предмети, які не належать до жодної з поданих у цьому розділі груп, а це розвиває вміння критично мислити).

Вправа № 21 дає таке ж завдання на знаходження частин будинку, екіпажу, родини. Вправа № 22 — на визначення частин людського тіла. Вправа № 30 — «что хорошо и что дурно» — перелік різних моральних якостей і людських здібностей — і так далі.

Поступово розширяється коло понять і ускладнюються вправи. Далі, в кожному параграфі дається матеріал для усного читання — легеньке оповідання або байка, або віршик і казка. Тут же — прислів'я, приказки, загадки. Таким чином, у кожній вправі є матеріал і для розвитку образного мислення. Зрозуміло, що це ж дає і матеріал для удосконалення в письмі. Для написання незакінчених речень.

За жанром художні твори першої книги «Родного Слова» розподіляються так:

Народних казок — 19, прислів'їв — 71, загадок — 25. Інших фольклорних творів (потішки, пісеньки, скоромовки та інші) — 31, оповідань — 6, віршів — 13.

Разом творів — 165, з них творів фольклорних — 146, тобто 78%.

Автори віршів — Пушкін, Майков, Беранже. Оповідання всі належать самому Ушинському.

Виятковий художній смак і педагогічна майстерність автора забезпечили високий художній і педагогічний рівень усього цього матеріалу. Недаремно «Родное Слово» викликало захоплені відгуки багатьох його сучасників. Так, наприклад, видатний педагог-методист 60 — 70-х років Н. А. Корф писав: «Родное Слово» Ушинського народними казками замінило ріденькі моралістичні оповідання, які затримували доти розвиток підростаючого покоління. «Родное Слово» виганяє нудьгу й сум з класної кімнати. Воно розвиває розум і серце дитини; воно ставить природу з її невичерпними багатствами на місце того убогого

світу дитячих пригод, на яких вигодували дітей доти». (Передумова до книги «Наш друг», 1871 р.).

Відгук цей тим більш цікавий, що Н. А. Корф додержувався іншого, ніж Ушинський, а саме — утилітарного напрямку в складанні читанок для початкової школи і де в чому критикував роботу Ушинського. Видатний педагог 70-х років С. Миропольський теж був захоплений художньою якістю «Родного Слова».

«Погляньте, — писав він, — яким теплом віє від усього змісту «Родного Слова»; скільки справді дитячої жвавості, щирої веселості, часом юмору, іноді сердечного почуття в мальовничих описах, казках, дрібних оповіданнях, віршиках; до того яка влучність, образність мови: скільки різноманітних вправ, що збуджують дитячу думку до праці, загострюють її міркування, спостережливість, нарешті, саму дитячу мову. Ось що, і в цьому ми переконані, зробило «Родное Слово» народною навчально-виховною дитячою книжкою. Після німецької мертвечини, затхлого повчання на зразок сентенції, моральних оповідань, зразків доброчинності, раптом почувалася в школі жива мова, пролунав різкий веселий дитячий сміх. Ушинський у педагогії своїм «Родным Словом» зробив те саме, що колись Пушкін у поезії своїм «Русланом» та «Братями-разбойниками» («Семья и школа», 1877 р., № 11).

Головний наслідок навчання за першою книгою «Родного Слова», за задумом його автора, повинен був полягати ось у чому:

«1. Діти читають... з цілковитою свідомістю читаного.

2. У вправах першого року «Родного Слова» можна було набути вміння писати без помилок багато іменників і кілька дієслів... і складати невеликі, прості, непоширені речення.

3. Усна мова дітей теж повинна була значно розвинутися.

4. Але, головне, якщо вправи дитячої уваги й розсудку були виконані точно, то ці важливі здібності повинні були ще більше зміцніти, і діти набули можливості досить наполегливо затримувати свою увагу на одному предметі або спостерігати разом кілька предметів і діяльністю розсудку зводити їх уявлення в одно певне поняття» («Руководство к преподаванию по «Родному Слову», ч. I).

Виходячи з цього, Ушинський в другому році «Родного Слова» змінює метод побудови книги. Тут уже книга поділяється не на вправи, а на досить великі розділи; замість переліку предметів вводяться ділові статейки з різних галузей знань. Збільшується питома вага творів з художньої літератури (не фольклору), збільшується розмір кожного окремого твору з максимуму півсторінки в першій книзі до півтора-двох сто-

Вдвічі збільшується загальний обсяг творів і майже в півтора раза — кількість назв уміщених творів.

Вся книга поділяється на три основні частини:

I. «Вокруг да около» (основою порядку статей тут є місце).

II. «Времена года» (основою є час).

III. Зразки вправ на читання і письмо.

Крім того, в кінці книги, як і в першій книзі, були обов'язкові для навчальної книги того часу молитви, уривки з евангелія, символ віри і т. ін.

Перша частина «Вокруг да около» поділяється на такі розділи: 1) В школі і доми, 2) Домові тварини, 3) Конюшня, скотний двор і птичник, 4) Огород і сад, 5) На улиці і в дорозі.

Друга частина «Времена года» поділяється на розділи: 1) Зима, 2) Весна, 3) Лето, 4) Осень.

Всього в II книзі «Родного Слова» 258 назв творів. З них ділових статей — 36, або 14%.

Художні матеріали, уміщені в книзі, за жанрами поділяються так: народних казок — 15, прислів'їв — 73, загадок — 23, інших фольклорних матеріалів — 18, оповідань — 37, віршів — 45, байок — 11.

Разом 222 твори. З них фольклорних матеріалів — 129, тобто половина всього матеріалу книги за назвами (крім вправ і молитов). Матеріалів художньої літератури — не фольклорної — 93 назви.

Серед авторів: Крилов, Дмитрієв, Хемницер (байка), Пушкін, Нікітін, Огарев, Мей, Майков, Аксаков, Баратинський, Некрасов, Жуковський, Берг, Тютчев, Плещеев, Кольцов, Фет, тобто всі кращі поети того часу.

«Детский Мир» Ушинського містить далеко більше науково-популярного матеріалу, ніж «Родное Слово». В I-й частині «Детского Мира» науково-популярні статті займають 142 сторінки, а літературно-художні твори 49 сторінок. В II-й частині відповідно 232 стор. (науково-популярні) і 67 стор. (художні).

В статтях «Детского Мира» помітна деяка сухість і схематичність, якої нема в «Родном Слове». Це відзначили й сучасні Ушинському педагоги.

Н. А. Корф писав: «Марно станете ви шукати в «Детском Мире» Ушинського тієї свіжості, якою дихає кожен рядок «Родного Слова».

Та в творчому шляху Ушинського «Детский Мир» був, очевидно, першим підготовчим ступенем, від якого він пішов до більш високого педагогічного і художнього рівня, досягши його в «Родном Слове».

Вище ми коротко сформулювали основні вимоги, які Ушинський, як видно з його творів, ставив перед шкільною книгою для читання в цілому.

Які ж матеріали, на його думку, задовольняли цим вимогам? До яких джерел

звертався Ушинський, шукаючи такі матеріали?

Для нас дуже важливо відмітити, що першим з таких джерел, на його думку, мусила бути дитяча література. Але на той час вона могла дати Ушинському дуже і дуже небагато.

З душевною гіркотою він констатує: «Добирати зразки з нашої літератури для засвоєння при початковому читанні надзвичайно важко. Дитячої літератури в нас майже немає». («О первоначальном преподавании русского языка»).

Основним джерелом, до якого Ушинський звертається, є народна творчість і твори класиків.

Народність була невід'ємною складовою рисою як усього світогляду Ушинського, так і його шкільних книг.

На відміну від реакційного, «квасного» патріотизму слов'янофілів з їх національною обмеженістю і культом віджилих сторін патріархального побуту російського селянства, Ушинський не цурався використання кращих здобутків передової західноєвропейської думки і перенесення педагогічних досягнень з заходу до нас. Він в національній формі намагався опанувати всі багатства світової культури, зробити народ господарем цих багатств. В багатьох творах Ушинського втілено глибоке переконання в тому, що саме народ є основним творцем цих багатств культурних, як і матеріальних.

Ідея народності в педагогічній системі Ушинського мала два глибоко зв'язаних у своїй єдності аспекти. З одного боку, Ушинський вважав, що народ мусить бути господарем у справі виховання, як і в інших галузях культури, що виховання має відповідати потребам і інтересам народу. З другого боку, в самому процесі виховання ідея народності, як така, була, на думку Ушинського, виховним чинником величезної педагогічної ваги. Він писав:

«Є один тільки спільний для всіх народжений нахил, на який завжди може розраховувати виховання, — це те, що ми звемо народністю. Як немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до батьківщини, і ця любов дає вихованню певний ключ до серця людини і могутню опору для боротьби з її поганими природними, особистими, родинними й родовими нахилами» («О народности в общественном воспитании»).

Ушинський справедливо вважав, що народність з великою силою і яскравістю виявляється у народній творчості — і зробив фольклор одним з основних джерел, звідки він черпав матеріал для своїх шкільних книг.

Вже з наведених вище цифр про співвідношення різних жанрів у «Родному Слові» видно, що народна творчість займає в ньому від половини (в II-й книзі) до трьох

чвертей (в 1-й книзі) усього матеріалу за назвами.

Це співвідношення, як і все в книжках Ушинського, не випадкове. Воно обгрунтоване тим аналізом художнього і педагогічного значення народної творчості, який дав Ушинський у декількох статтях (стаття «Родное Слово», «О народности в общественном воспитании», «Руководство к преподаванию по «Родному Слову»» й ін.).

Актуальне значення має для нас аргументація Ушинського щодо використання фольклору в його книжках. Її можна звести до трьох груп доказів: перше — це оцінка Ушинським мовного значення фольклору, друге — аналіз художньої цінності народної творчості і третє — аналіз її педагогічного значення.

З погляду розвитку мови — а це, як ми знаємо, одне з основних завдань читанок Ушинського — фольклорні твори давали йому найкращі, добірні зразки народної мови.

А суть народності, на думку Ушинського, це саме народна мова. «У світлих, прозорих глибинах народної мови, — писав Ушинський, — відбивається не сама лише природа рідної країни, а й уся історія духовного життя народу. Мова — це найживіший, найбагатший і найпрозоріший зв'язок, що з'єднує в одно велике історичне живе ціле покоління народу, які віджили, живуть і будуть жити».

Твори російського фольклору в книгах Ушинського дають дитині чудові зразки рідної мови і разом з тим необхідне тренування для дитячої ще не цілком розвинутої, неусталеної мови. Особливе значення для цієї останньої мети мають прислів'я, скоромовки та інші подібні твори, засновані на грі словами. Ушинський добре зрозумів педагогічне значення для дитини цієї гри словом, всупереч тим горьким педагогам, які ще до останнього часу заперечували доцільність використання у виховній роботі цих видів народної творчості, а особливо так званого дитячого фольклору (скоромовки, потішки, небувальщини тощо). Головним аргументом ворогів дитячого фольклору було те, що в цих творах на першому плані не зміст, а звучання, а іноді й зовсім нема змісту (заумні твори), або зміст знаходиться у перевернутому вигляді (небувальщини). Ушинський понад 80 років тому звів нанівець всю цю нібито наукову аргументацію простим доводом: «Прислів'я, примовки й скоромовки іноді беззмістовні, я подав для того, щоб наломати дитячу мову на російський лад і розвинути в дітей почуття до звукової краси рідної мови» («Руководство к преподаванию по «Родному Слову»», ч. I).

От чому по обох книгах «Родного Слова» щедро розкидані такі скоромовки, як

«Выдерни лычко из под кочадычка»,
«Сыворотка из под простокваши»,
«Полчетверти четверика гороху без червоточинки», —

загадки, в яких головне не у відгадці, а в їх звуковій структурі, на зразок:

«Шитовило-битовило по немецки говорило:
спереди шильце, сзади вильце, сверху сненько суконце, съисподу бело полотенце»
(Ластівка);

Небувальщини:

«Серед моря овин горит
по чисту полю корабль бежит;
Мужики на улице заколы бьют;
они заколы бьют, рыбу ловят;
По поднебесью медведь летит,
Длинным хвостом помахивает».

Твори на зразок цієї небувальщини довго ще після Ушинського здавалися деяким педагогам небезпечними: як би вони не збили з глузду ще нерозумну дитину. Та з практики ми знаємо — і Ушинський з його великим педагогічним тактом добре розумів це, — що такі твори, навпаки, викликають у дитини більшу впевненість у своїх силах, бо дитина ніколи не приймає їх за чисту монету, вона розуміє, що це «нарошніе», що насправді не так, і от це критичне розуміння зміцнює дитину у вірному світосприйманні і одночасно викликає у неї радісне почуття того, що вона добре може відрізнити реальне від несправжнього, від жарту. В цьому розгадка того, чому ці твори так подобаються дітям, так радують їх.

Друга причина широкого використання фольклору Ушинським — це глибоке розуміння ним незрівнянної художньої цінності народних творів. Він писав: «Я рішуче ставлю народну казку недосяжно вище за всі оповідання, написані саме для дітей освіченою літературою». («Руководство к преподаванию по «Родному Слову»», ч. I).

Тут Ушинським уже висловлена думка, згодом так яскраво розвинена і сформульована М. Горьким, — думка про неперевершену художню цінність творчості народу. «Народ, — писав М. Горький, — не тільки сила, що створює всі матеріальні цінності, він єдине і невичерпне джерело цінностей духовних, перший у часі, перший красою і геніальністю творчості філософ і поет, що створив усі величні поеми, всі трагедії землі і найвеличнішу з них — історію все-світньої культури» (3 статті «Разрушение личности»).

Для «Родного Слова» Ушинський з усього казкового фонду добирає головним чином казки про тварин («Теремок мышки», «Старый волк», «Лиса и дятел», «Журавль и цапля», «Петух и кот», «Козлятка и волк», «Петух и собака», «Лиса и волк», «Лиса и козел» та ін.) і побутові казки («Репка», «Мена», «Братец Иванушка и се-

стрица Алёнушка», «Сивка-бурка», «Не плюй в колодець» та ін.).

Зовсім не добирає Ушинський містичних казок — про Кощея безсмертного, про Бабу-ягу тощо. Таких казок немає жодної в його книгах. Тут ще раз виявився глибокий педагогічний такт і реалістичний напрям автора.

Казки, зібрані в «Родном Слове», мають всі типові ознаки кращих народних казок: вони дають образи тварин в їх найяскравіших особливостях, символізують у цих образах певні моральні якості (хитрість лисиці, боягузтво зайця тощо), вони насичені епітетами з звуковою характеристикою (лягушка-квакушка, мишка-норушка, заяц-на горе увёртыш і т. ін.), в них широко застосовується форма діалогу, часто зустрічається в цих казках кільцева кумулятивна побудова, повторення з наростанням дії («Мена», «Теремок», «Колобок» та ін.). Ці особливості форми народної казки Ушинський справедливо вважав дуже цінним із педагогічного погляду.

Тут ми підходимо до третього істотного моменту у використанні народної творчості Ушинським — до аналізу її педагогічного значення. В «Руководстві к преподаванію по «Родному Слову»» Ушинський дав цей аналіз з такою чіткістю і вичерпністю, що він зберігає своє наукове значення і для нашої сучасної роботи над читанками.

Перш за все Ушинський відмічав таку особливість форми народних казок, як кільцева побудова і повторення. Він писав: «Народну казку діти читають легко вже саме через те, що в усіх дитячих народних казках раз-у-раз повторюються однакові слова й звороти і з цих безнастанних повторень, що задовольняють якнайбільше педагогічне значення оповідання, складається щось ціле, струнке, легко схоплюване, повне руху, життя й цікавості».

Ці риси народних казок, на думку Ушинського, роблять з них придатний матеріал для заучування напам'ять. Таке заучування доцільно провадити лише тоді, коли учні добре усвідомили зміст заучуваного твору. Добір придатного для цієї мети матеріалу і тепер становить одне з найвідповідальніших і найважчих завдань упорядника читанок. Ушинський підкреслює, що «народна казка не тільки цікавить дитину, не тільки становить чудову вправу в початковому читанні, раз-у-раз повторюючи слова й звороти, але надзвичайно швидко відбивається в пам'яті дитини з усіма мальовничими окремими деталями і народними виразами» («Руководство к преподаванію по «Родному Слову»»).

Так само високо і з художнього і з педагогічного погляду цінують Ушинський народні приказки і приповідки, яких зібрано в його книгах дуже багато: в перших двох книгах «Родного Слова» їх 174. Як і в каз-

ках, Ушинський у цих творах вбачає перш за все живий прояв народності. Він пише: «Формою — це животрепетні прояви рідного слова, що вилетіло прямо з його живого, глибокого джерела — вічно юної, вічно розвинюваної душі народу». З другого боку, цей прояв народності має глибоке виховне значення саме для розвитку в дітей розуміння народного життя. «Може, нічим не можна так увести дитину в розуміння народного життя, як пояснюючи їй значення народних прислів'їв».

Уміщені в «Родном Слове» прислів'я мають велике значення і для розв'язування поставленого автором завдання розумових вправ для учнів. Тут використовується дво-значність, двоплановість прислів'їв. У них здебільшого за зовнішнім, художньо-образним змістом закладено якийсь переносний зміст, тобто якусь мораль, або філософську, політичну, психологічну думку. Поступове розкриття цього більш глибокого, внутрішнього змісту дає для дитини корисну розумову вправу.

«Прислів'я тим саме й гарне, — пише Ушинський, — що в ньому майже завжди, не зважаючи на те, що воно коротше пташиного носу, є щось, що дитині слід зрозуміти: воно становить маленьку розумову задачу цілком на дитячі сили».

Проте Ушинський добре розумів, що ознакування цього внутрішнього, переносного змісту є процес поступовий. Він знав, що діти молодшого шкільного віку не здатні ще охопити в усій глибині народну мудрість багатьох прислів'їв, але це не зупинило його в застосуванні прислів'їв уже з першої книги «Родного Слова». Він робив це свідомо і так обгрунтував цю методичну позицію в своєму «Руководстві к преподаванію по «Родному Слову»»:

«У прислів'ях два змісти: один зовнішній, мальовничий, цілком приступний дитині, другий внутрішній, неприступний, для якого зовнішній є мальовничим одягом. У таких прислів'ях дитину слід ознайомлювати тільки з зовнішнім змістом: так, прислів'я «Куй железо, пока горячо» можна пояснити дітям тільки з зовнішньої сторони».

В цьому глибока методична вказівка, відповідь на хвилююче багатьох педагогів питання про доцільність ознайомлення дітей з таким художнім матеріалом, який вони можуть зрозуміти лише частково, зовнішньо. Пригадаємо, що відповідь ця іде по лінії усїєї багатї практики ознайомлення дітей і з більш складними творами. Адже кожен знає з власного досвіду, що, наприклад, твори класиків, читані в дитячстві, сприймалися лише однією своєю стороною, і що ці самі твори, читані у більш дозрілому віці, наповнювались зовсім новим звучанням, глибоким і повним ідейним змістом. Але вже й при першому читанні ці твори захоплювали читача, емоційно вл-

ховували — і, можливо, без цього першого читання і друге не було б таким повноцінним.

Так поступово розкриваються перед дитиною скарби народної мудрості, закладені в прислів'ях. Думку Ушинського повністю розкрив і розвинув згодом знов таки М. Горький, який писав: «Прислів'я та поговірки зразково формулюють увесь життєвий, соціально-історичний досвід трудового народу» («О літературе»).

Включаючи ці формулювання життєвого досвіду трудового народу до арсеналу своїх виховних засобів, Ушинський успадковував кращий досвід народної педагогіки, для якої відібрані й відсіяні протягом багатьох поколінь усної передачі казки, прислів'я, пісеньки, приповідки були і є одним з улюблених найдійовіших виховних засобів. У цьому розумінні безпосереднім попередником «Родного Слова» є велика неписана хрестоматія народної творчості, якою на протязі віків користувався трудовий народ, виховуючи своїх дітей і відбираючи для них усе краще, найбільш образне, художньо-цінне, високо моральне і повчальне.

Друге велике джерело, звідки Ушинський черпав матеріал, особливо для другої книги «Родного Слова» і для «Детского Мира», — це природничі науки. Підводячи в першій книзі «Родного Слова» дітей до ознайомлення з природою через простий перелік і класифікацію явищ природи, автор у другій книзі дає вже коротенькі статейки про найпростіші явища з оточуючого дітей життя природи: «Какие бывают растения», «Капустная бабочка», «Путешествие воды». Ще більше природничих статей в «Детском Мире». Ці статті дають учням елементарні відомості про природу. Але основна мета їх — розвиток мислення дитини. «Для цієї мети, — пише Ушинський, — для розвитку логічності в мисленні й мові дітей ми теж не можемо вибрати корисніших для цього предметів, як предмети природничих наук. Логіка природи є найприступніша для дітей логіка — наочна й незаперечна» («О первоначальном преподавании русского языка»).

Добираючи різний науково-популярний, а також і художній матеріал для читання в початковій школі, Ушинський особливу увагу звертав на ступінь важкості цього матеріалу. Практичне розв'язання проблеми важкості в «Родном Слове», а також і теоретична розробка Ушинським цієї проблеми в його статтях дають ряд настанов, які мають актуальне значення і для сучасної нашої роботи над читанками.

В цьому питанні Ушинський виходив з своєї загальної настанови про значення праці у вихованні дітей. Відзначаючи велику виховну роль праці, він вимагав уже з перших кроків навчання відокремити працю від гри, привчити дитину робити не

лише те, що її цікавить, але й те, що не цікавить — робити для приємності виконати свій обов'язок. «Дітей десятирічного віку, — пише Ушинський, — треба вже привчати до серйозної праці, відповідної, звичайно, до їх сил і до їх розуміння.

Навчання є праця і повинно залишитися працею, але працею, повною думки, так, щоб сама цікавість навчання залежала від серйозної думки, а не від будь-яких непотрібних для справи прикрас. Книга ж для початкового читання повинна бути, як здається мені, початком серйозної науки, так, щоб учень, прочитавши її з учителем, набув любові до серйозного заняття наукою» («Передмова до I видання «Детского Мира»»).

Ось чудово сформульований критерій для оцінки ступеня важкості матеріалу при вміщенні в читанках. Ще й досі поширена тенденція зробити всі статті для читання в школі такими легкими, щоб учень проковтував їх без жодного напруження, без усякої розумової праці. Ушинський рішуче засуджував таку тенденцію. Критикуючи сучасні йому читанки, він писав:

«Інша стаття до того позбавлена будь-якого змісту, що учень не може вловити в ній жодної ясної й певної думки, і навіть сам учитель незрідка не може придумати, яке ж дати учневі запитання з прочитаного, — запитання, на яке можна було б дістати позитивну і до певної міри слушну відповідь».

Та всяка праця мусить бути посильною, відповідати віковим особливостям дитини. Так і праця над читанкою мусить врахувати обмежений життєвий досвід учня молодших класів і його ще не цілком розвинені розумові здібності. Ушинський застерігав і проти другої крайності. Він писав:

«Іншого роду статті відрізняються зовсім протилежними хибами: в них надто багато змісту для десятирічного читача, або цей зміст такий, що для з'ясування його потрібно надто багато тлумачень самого вчителя, тлумачень з різних наук і з різних сфер життя, зовсім незнайомих маленькому читачеві» («Передмова до «Детского Мира»»).

На цьому подоланні учнем відповідних до його сил труднощів Ушинський базує виховання волі та активної уваги в дитини молодшого шкільного віку. Такий великий виховний наслідок дає робота учня з читанкою при умові належного дозування і правильного розташування в ній матеріалу за ступенем важкості.

Крім розвитку волі, активної уваги і розумових здібностей учнів, читанки, на думку Ушинського, мають і спеціальне завдання морального виховання, розвитку морального почуття. Особливе значення для цього мають літературні твори, коли вони справді художні і без сухих сентенцій.

«На моральне почуття, — пише Ушинський, — має впливати безпосередньо сам літературний твір і цей вплив літературних творів на моральність дуже великий: той літературний твір моральний, що змушує дитину полюбити моральний вчинок, моральне почуття, моральну думку, висловлені в цьому творі.

Крім того, всяка щира вітха прекрасним є вже сама по собі джерелом морального почуття» («О первоначальном преподавании русского языка»).

Таким чином, Ушинський вважав нероздільним моральне і естетичне виховання. Він і в цьому наслідує кращі традиції народної педагогіки, яка завжди насичує мораллю кращі твори народної поезії, що даються дітям. Відзеркалена в цих творах боротьба двох начал — доброго і злого — обов'язково викликає живе співчуття дитини до представників доброчесності, мужності, хоробрості і огиду до злих, підступних, боягузів. В більшості народних казок добро перемагає. У прислів'ях і приказках відбився весь моральний кодекс трудового народу. В спеціальному дитячому фольклорі — пісеньках, потішках, частушках і т. ін. — вже висловлені найпростіші правила поведінки, основні моральні норми. Спеціальними вправами Ушинський розвиває ці норми. Він уміщує в I частині «Родного Слова» перелік моральних якостей: «Трудолюбие. Гордость. Лениность. Прилежание. Милосердие. Зависть. Ложь. Доброта. Злость... і т. д. під назвою «Что хорошо и что дурно» і пропонує дитині відрізнити гарні якості від поганих. Тут же він подає і моральні прислів'я, сповнені вірою в перемогу доброго начала: «Добро не умрет, а зло пропадет», «Доброе дело два века живет» і т. ін.

Іноді він навіть відомим байкам, що містять у собі певну мораль, дає замість вживаних у авторів заголовків нові з популярних прислів'їв. Так, напр., назву байки Крилова «Чиж и голубь» Ушинський замінює на «Не смейся чужой беде, своя на гряде» (II книга «Родного Слова»), назву байки Хемніцера «Чиж и соловей» — на «Не все то золото, что блестит» (там же), притягаючи таким чином твори художньої літератури як ілюстрації до афоризмів народної мудрості.

Але з особливою силою протестує Ушинський проти нав'язування дітям голих моральних сентенцій, невідсилених живим прикладом або художнім образом. Тут його висловлювання набувають просто такі писаревської парадоксальної заостреності. Він, напр., пише: «Якщо ви хочете зробити з дитини негідника, то привчіть її з дитячих років раз-у-раз говорити всілякі моральні сентенції, і потім вони не будуть уже зовсім на неї впливати».

Ще одна дуже важлива вимога Ушинського, актуальна і для нашої сучасної ро-

боти над читанками, полягає в тому, що вони повинні викликати в учнів бадьорий настрій, давати їм відчуття радості. «Не несіть у душу дітей стогонів і зойків», — вимагає Ушинський, — і справді дає в «Родном Слове» переважно життєрадісні, бадьорі, а часто і юмористичні твори. Кращі блискітки народного юмору, розсіпані в його книгах, розвивають у дитини почуття юмору, пожвавлюють весь процес навчання по цих книгах.

На закінчення нашого огляду переходимо до питань дидактичної розробки читанок Ушинського з їх методичним і довідковим матеріалом.

Тут перш за все велике значення має створення Ушинським спеціального методичного посібника для учителів, які працюють з його читанками. «Руководство к преподаванию по «Родному Слову» не випадково витримало велику кількість видань; воно дуже вдало поєднує виклад загальних дидактичних питань початкового навчання з конкретними методичними порадами до роботи з «Родним Словом». Воно пояснює вчителю конструкцію читанок, принципи планування матеріалу в них, значення ділових статей, дає методичні вказівки до заучування окремих творів напам'ять. Тут же зібрано і допоміжно-довідковий матеріал, як от: відгадки загадок, пояснення до малюнків тощо.

Методична розробка книг Ушинського цілком відповідає його основним дидактичним вимогам: наочності, повторення і логічної обробки матеріалу. В усіх книжках і в кожному їх розділі Ушинський починає з найближчого оточення учнів, з більш знайомих їм предметів. З цього погляду звертає на себе увагу початок цих книжок, їх експозиція. Перша книга «Родного Слова» починається з переліку учбових речей, що оточують маленького учня, та його іграшок. Друга книга — з оповідання «В школе», за яким іде байка «Петух и жемчужное зерно» та приповідки про користь освіти. «Детский Мир» має особливо цікаву експозицію. Тут ми знаходимо перш за все оповідання про користь праці, про потребу для всіх працювати, а за ним оповідання про школу «Дети в училище». Це друге оповідання відразу розгортає перед дітьми цілу програму поведінки в школі, значення навчання в їх житті. Такий твір допомагає учневі усвідомити вимоги, які до нього ставить школа. Вже після цього ідуть статті про природу тощо.

Ушинський піддає зібраний ним матеріал значній обробці з погляду педагогічної доцільності. Ми вже бачили, як вдало замінював він назви деяких байок Крилова і Хемніцера, ставлячи тим самим ці байки на службу народній мудрості. Ще серйозніші операції творить він над віршами деяких поетів. Він одверто писав про це: «Маючи на увазі педагогічну мету, я дозволив собі

розривати вірші і сполучати з різних віршів того самого поета вірш, що змальовує будь-який відтінок періодичного життя природи, який насамперед будить поетичне почуття в душі людини». («Руководство к преподаванию по «Родному Слову»»).

Навіть найвидатніших поетів вважав він за необхідне редагувати, пристосовуючи до завдань початкового навчання. «У творах наших знаменитих поетів — здебільшого навіть і в їх віршах — є два-три вірші, які слід викинути або переробити».

Особливо суворі вимоги ставив Ушинський до віршів як до матеріалу, який здебільшого вивчають напам'ять і в незмінному вигляді несуть у душі своїй все життя. Ми бачили вже, як дбав Ушинський про те, щоб внести всі необхідні, на його думку, зміни до вірша ще раніш, ніж він буде надрукований у читанці. Він так формулював принципи добору віршів, — добору, який має бути однаково суворим для всіх авторів, яке б популярне ім'я вони не мали:

«Починаючи вивчати якийсь вірш, чи то

пісню Кольцова, чи то байку Крилова, а чи вірш Пушкіна, чи народну пісню і казку, ми повинні передусім самі засвоїти добре цей твір, повинні дати йому сувору логічну та естетичну оцінку і визначити, що в ньому є народного і чому він заслуговує вивчення. Крім того, на кожен такий твір ми повинні дивитися як на вікно, крізь яке можемо показати дітям ту чи іншу сторону народного життя» («О первоначальном преподавании русского языка»).

Питання для розбору, система логічних вправ на з'ясованому матеріалі, численні повторення одночасно з наростанням важкості матеріалу, — ось ті риси методичної обробки читанок Ушинського, які зробили їх такими зручними для користування в класі, навіть у руках ще недосвідченого вчителя. Нам ще дуже і дуже багато слід запозичити з досвіду побудови «Родного Слова», ще ретельно слід учитися на книжках Ушинського методиці подавання виховного матеріалу, використати цей досвід для здійснення завдань нашої радянської школи і комуністичного виховання.

Н. К. БАЛАЦЬКА,

канд. педагогічних наук.

Питання розвитку психіки в творах К. Д. Ушинського

Характерною рисою психологічної системи К. Д. Ушинського є його генетичний підхід до вивчення психіки людини. В його роботах ми знаходимо не тільки багато окремих вказівок про розвиток психіки, а такі нові на той час розділи в курсі психології, як «історія уяви», «історія пам'яті», «історія розсудку» і т. ін. Генетичний підхід до вивчення психіки сформувався в Ушинського з одного боку під впливом еволюційного вчення Дарвіна, а з другого — під впливом ідей розвитку, які в той час уже були висунені в філософсько-психологічних працях наших передових мислителів, особливо Белінського і Герцена.

В цій статті ми обмежимося висвітленням поглядів Ушинського на історичний розвиток психіки, торкаючись питань її біологічного розвитку тільки побіжно.

Ушинський розглядав людину, як продукт розвитку життя на землі. Йому були відомі досягнення сучасної йому геології, які стверджували ідею розвитку природи, мінливості її форм. Ці дані геологічної науки влучно використовує К. Д. для критики філософської теорії Гегеля, яка від-

кидала існування такого часу, коли не було в природі організмів і людини, і тим самим заперечувала всю геологію. На думку Ушинського, живе є частиною природи. Воно складається з тих самих речовин, що й нежива природа. Очевидно, що життя виникло з неорганічної природи на певному етапі її розвитку, хоч наука, каже Ушинський, покищо не може сказати нічого про те, коли і як це сталося. Розвиток органічної природи призвів до виникнення тваринних організмів з їх нервовою системою.

Ушинський цілком приєднався до вчення Дарвіна, відмічав величезне значення цієї теорії для науки і був одним з перших популяризаторів дарвінізму у нас в Росії. Він добре розумів, що теорія Дарвіна завдала нищівного удару віталістичному вченню про життєву силу, яке, на думку Ушинського, захоує в собі багато загадкового і таємничого. Чим швидше буде покинчено з поняттям «життєва сила», писав він, тим більше користі буде для науки, бо краще мати справу з нерозв'язаними питаннями, ніж з неправильними поясненнями.